

Halmos Károly

Költségtér és kultúra

Absztrakt: A kultúra szó látszólag nem igényel különösebb magyarázatot, bár azt hangsúlyozni kell, hogy a gondolatmenet a kifejezést tág értelemben használja. Nemcsak tudatos tevékenységet, kifinomult alkotást kell érteni alatta, hanem bármiféle – akár nem is tudatos – formaképzést is. A költségtér nem valami szabatos közgazdasági értelemben szerepel, de akként azt fejezné ki, hogy a gazdálkodás költségei a tér tekintetében nem semlegesek, a különböző célok érdekében folytatott emberi tevékenység során fellépő áldozatok (költségek) a teret alakítják, jellegzetes minták keletkezhetnek, amelyeket az emberek nemcsak létrehoznak, hanem azokhoz viszonyulnak is. A költségek abszolút, illetve egymáshoz mért változása akár rövid idő alatt is sok változást idézhet elő abban a televényben, amit F. Braudel anyagi kultúrájának nevez. Ha tetszik: az emberi történelem költségek és használdozatok története.

Kulcsszavak: kultúra, térgazdaságtan

A tanulmány címe látszólag nagyon elüt a tanulmányblokk fő témájától. Nem adott esetet, hanem inkább módszertant, megközelítési lehetőségeket kíván bemutatni. Az említett esetek példa jellegűek, máshonnan már ismertek. Célja szerint inkább ismeretterjesztő mint kutatási eredményeket felmutató munka, de egy tudományágak közötti párbeszéd során ilyesmire is szükség lehet. Ugyan a „kultúra” szó a tematikus blokk és a tanulmány címében is szerepel, jelen írás másként használja a kifejezést mint az itt olvasható írások többsége.

A kultúra szónak – túl azon, hogy „kultúránként” másként és másként fordítandó és fordítható – több értelme van. Ezek közül gazdaságilag-üzletileg lehet foglalkozni a magaskultúrával (kulturális rendezvények szervezése, művészeti termékek piacának működése). A kultúrát jelen esetben azonban nem magaskultúráként, tehát tudatos alkotó tevékenységként kell érteni, hanem tömeges gyakorlatként, amelyben az egyes aktusoknak külön-külön van ugyan célja, de az egésznek nincs mindig tudatosságként felfogható értelme. Ebben a széles értelemben létezik műszaki kultúra, nyelvi kultúra, táplálkozási kultúra, zenekultúra, anyagi kultúra, népi kultúra stb. Régebben ezt a kultúrát mint fajiságot, kultúrfajiságot fogalmazták meg, de a kifejezés a nemzetiszocializmus vereségével diszkreditálódott. A lényege ennek a (bár célirányos) kultúrának éppenséggel a nem tudatossága. A 19. századi német közéleti ember, Karl Marx szavait használva (de nem leírójuk szerint értelmezve), ez a „nem tudják, de teszik” állapota (1968 [1867]: 88).¹ A történészek közül Fernand Braudel (1985) „anyagi kultúra” kifejezése is ezt a „televényt” fedi le.

A közgazdasági elmélet felől nézve a kultúra egy része közös (másként: köz-)jószág. Ez azt jelenti, hogy ha valaki fogyaszt az adott jószágból, az nem csökkenti mások fogyasztását. (Ha kulturáltabb lesz valaki, attól más kulturálódási esélye nem csökken. Ha valaki megtanul egy dalt, megnéz egy képzőművészeti alkotást, ír egy verset, azzal nem csökkenti mások daltanulási, vizuális gazdagodási, versalkotási esélyét.) Más kérdés, vajon a kultúra szabad (másként: tiszta köz-)jószág-e. Ha egy jószág szabad, az azt jelenti, hogy bőséggel áll rendelkezésre, senki nem fog áldozni arra, hogy hozzájuthasson. Előfordul, hogy azok, akik kulturális javak előállításában érdekeltek, azt szeretnék, hogy a kultúra ne legyen áru, a fogyasztóknak ne kelljen fizetniük a kultúra fogyasztásáért.

Ám ezekben az esetekben nem arról van szó, hogy az illetők azt is szeretnék, ha jószágteremtő tevékenységük nem méltányoltatnék, hanem inkább azt, hogy a kulturális termékek előállításának költségét valaki más, például a köz térítené meg. E gondolatmenet egyetlen hátulütője, hogy a köz végső soron az egyesekből áll. Ha a kultúra fogyasztásának esélyei nem egyenlőek, például valaki a fogyasztás lehetséges helyétől (például egy operaelőadás esetében egy operaháztól) távol lakván csak olyan nagy áldozatok árán tudná igénybe venni a jószágot, amekkorákat nem engedhet meg magának, akkor a mások ingyenes fogyasztása az ő adófillérjeit is igénybe fogja venni (Halmos 2021).

A címbe emelt mellérendelő szerkezet másik tagja maga is összetett. A költség, bár ugyanabból a kel/köl többől képződött, mint a kultúra részét alkotó költszet, a két szó jelentése ma nagyon eltér. Az etimológiai szótár példái jól érzékeltetik a hajdani jelentésbeli

Az írás a PADME – ELTE BTK TI GTT Vállalkozástörténeti Kutatóközpont és az MTA Lendület „A magyar irodalom politikai gazdaságtana” kutatócsoport támogatásával készült.

1 „Sie wissen das nicht, aber sie tun es”. A magyar fordítás Eörsi Istvántól származik.

('kifejlés', 'kifejtés') rokonságot (Szarvas és Simonyi 1891: 162).² A költség mai jelentésében már a 15. századtól ismert. A költségvetés már 19. századi, a költségter pedig mai szakkifejezés. Ráadásul nem is egyértelmű. Használják nagyon általános értelemben is, különböző költségfüggvények térbeli mintázataként, de ebben az írásban most a költségek által rendezett tájat fogom érteni alatta.

A költségek által rendezett tájat úgy érdemes elképzelni, mintha például környezeti tünket úgy ábrázolnók, hogy azon az egyes helyek közötti legolcsóbb közlekedési vagy szállítási útvonalak látszódnak a legrövidebbnek (mértanilag tehát egyenes szakasznak). Ha adott a pénzünk, hogy mennyiért vehetünk jegyet (mondjuk ezer forint) és el kell döntenünk, hová menjünk, Varsóba vagy Brüsszelbe, akkor hiába van Varsó légvonalban feleannyira, mint Brüsszel: ha egyszer a varsói jegy kétszer annyiba kerül, akkor dupla olyan messze van, mint Európa székvárosa. Ha éppen akkora a pénzügyi keretünk, hogy meg tudjuk venni a brüsszeli repülőjegyet, akkor Varsó már eltűnik térképünkéről, hiszen azon a kereten belül oda Brüsszel helyett sem juthatunk el.

Térgazdaságtana is van például az oktatás-nevelésnek – annak a folyamatnak, amelyiknek során a társadalom (állam, község) szocializálja a felnövekvő nemzedékeket. Például gyakran előfordul(t), hogy – főként olyan részeiben a világnak, ahol a városi telkek drágák (voltak) – a magasabb szintű oktatási intézményekben (hajdan középiskolákban, ma inkább egyetemeken), zajló oktatás helyszíne nem a település központjában van vagy volt. (A Trefort-kert, bár kivételnek látszik, de hajdan a pesti városfalon kívül terült el.) David Hume az antik rabszolgaságról elmélkedvén a maga szókimondó módján azt mondta, hogy az „[...] emberi lényekkel és a lábasjósággal való gazdálkodás összehasonlítása botrányos dolog, de [...] gazdag és iparos vidékeken kevés marhát tartanak”, mert ilyen „helyeken költséges a takarmány, az istálló, a gondozás és a munkaerő, s az emberek [...] távolabbi és olcsóbb vidéken vásárolják mega jószágot, ha az már bizonyos kort elért.” De „ha már az embereket a marhákkal egy kalap alá vesszük, akkor ezen logika szerint ezek lesznek az embertenyésztés színhelyei is. Sokkal többbe kerül egy gyermeket szolgálképes korig Londonban felnevelni, mint vásárolni egy ugyanolyan korút Skóciában vagy Írországból [...]” (1994 [1752]: 148).

Megváltoztatva a megváltoztatandókat, az oktatási üzem így is, úgy is embereket összpontosít (campusok jönnek létre), tehát az üzemeltetés költségei e tekintetben leszoríthatók, viszont a diákok létfenntartási költségei a város közepén jóval magasabbak volnának, mint a széleken (vagy egy kisebb, már vidéki, de még nem nagyon vidéki városban). Történelmileg nézve ez volt alkalom adtán a hajdan virágzó, majd kereskedelmileg vagy iparilag hanyatló városok esélye. Például textiliparát veszítvén így lett egyetemi város a hollandiai Leidenből. De gondolhatunk a középkori bányászati, illetve kereskedelmi szerepüket idővel elvesztett felvidéki városkákra³ – talán a legjellegzetesebb példa Selmecebánya, amelyik a lenti táblázatban is szerepel.

2 „Ven kofáktól, koportyúktól költ hijában valóságoc”, „Innét kele osztán rúla amaz epitaphium”; „Hogy ennyi munka kél reá, bánom: me, quantum hic operis fiat”, „Az munka hiában kel, ha isten nem őrzi népét” (Szarvas és Simonyi 1891: 162).

3 A szokatlan kifejezés a települések hajdani „mesebeli” hangulatára kíván utalni, amiként azt a szépirodalom és a filmművészet is közvetíti.

A második világháború előtt Somogyi József készített kezdetleges tehetségtérképet Magyarországról. Ne feledjük, több ezer adatot számítógép nélkül nehéz kiértékelni, illetve megjegyzendő, hogy adatai lényegében a 19. századra vonatkoznak (Somogyi 1942). A cikk természetesen igényelné a forráskritikát, de céljainknak az írás mondandója így is megfelel. Már Somogyi számára is feltűnt, hogy a „tehetségek” (a *Révai Nagy Lexikona* által számon tartott személyek) térbeli megoszlása követi az iskolák megoszlását.

A „friss kultúrájú, hagyományokkal alig rendelkező területek a szellemi élet szempontjából nem versenyezhetnek ama vidékekkel, melyek még a középkorból származó kultúrintézményekkel dicsekszenek” (Somogyi 1942: 68). A tízezer főre vetített tehetségek részarányát tekintve a toplista a következő:

1. táblázat. A tízezer főre vetített tehetségek részaránya⁴

Késmárk	28,51
Nagyenyed	21,25
Lócse	21,25
Veszprém	20,97
Rimaszombat	20,25
Eperjes	17,5
Esztergom	15,65
Balassagyarmat	15,05
Komárom	14,09
Rozsnyó	14,06
Nagykároly	13,12
Kolozsvár	11,67
Magyaróvár	11,4
Léva	11,36
Kőszeg	10,71
Keszthely	10,69
Selmecbánya	10,53
Kassa	10,4
Székesfehérvár	10,24
Vác	10,13

Forrás: Somogyi (1942: 69) alapján saját szerkesztés

E városok a 19. században jórészt nem növekedésükkel tűntek ki. Ez az „álmoság” tette lehetővé, hogy a diákok megélhetési költségei mérsékeltek maradhassanak. És még így is – miként lényegében mindmáig – a nem alapfokú oktatáshoz való hozzáférés „nagy mértékben függ az iskolázási lehetőségektől, általában a kulturális intézményektől. Nem

4 Megjegyzés: az eredeti táblázat legalacsonyabb értéke 0,03.

is várható, hogy ama tanyai magyar gyermekek közül, akik több órajárásnyira vannak a legközelebbi rozzant tanyai iskolától, ugyanannyi tehetség fejlődjék ki, mint azok közül a városi gyermekek közül, kik közvetlen közelükben találják a legkiválóbb tanügyi intézményeket” (Somogyi 1942: 67–68; vö.: 71–72).

Az imént vázolt összefüggések erős hasonlóságot mutatnak a termékgazdaság elemi modelljével, az úgy nevezett Thünen-körökkel. Ez az elmélet lényegében azon alapul, hogy ha a térnek van egy nehézkedési középpontja, a központi funkciók (legyen az piac, közigazgatási szerep vagy iskola) helye, akkor a tér különböző pontjai gyűrűszerűen fognak e középpont körül szerveződni. Ha az emberek térigényének mértékét többé-kevésbé egyenlőnek tekintjük, adódik, hogy a középponttól távolodva „egyre könnyebb helyet találni”, míg a központban, ahová az emberek törekednek, sokan lesznek kevés helyen. A tér mértéke a közelséggel négyzetes arányban csökken.

Ha a létfenntartási költségeket állandónak tekintjük, és e rezsi jó részét kitevő bérleti díjakat más tényező nem befolyásolja, akkor ennek megfelelően az ingatlanok használatáért fizetendő bérleti díjak a közelséggel négyzetes arányban nőni fognak. A szállítási, utazási költségek a távolsággal egyenesen arányosak. Nagyon leegyszerűsítve: az oktatási piac bevételei nem képesek versengeni az üzleti bevételekkel. Az iskolák, bár maguk is központi szerepet töltenek be, nem a központi helyek centrumába fognak települni, viszont olyan helyekre, ahol a diákság elérhető árú szállást és ellátást tud kapni, tehát valamilyen alközpontba. A folyó költségek a megfelelő iskolahely megtalálásával csökkenthetők.

A társadalomföldrajzi és történeti földrajzi könyvek egyaránt foglalkoznak a település-szerkezettel, ami – mondhatjuk – a kultúra egyik legmaradandóbb része, hiszen nehezen változik (vö.: Szabó 1966: 7–13). A településformák kulturális jelenségek, de alkotójuk nem annyira az építő-építtető egyed, hanem az őt körülvevő közösség és annak szelleme – mondaná a történész. A közgazdász bólogat, csak az objektív szellem helyett a jogrendre, a tulajdonviszonyokra mutat rá. Az európai belvárosokban azért maradt meg a néha az antikvitásig visszamenő utcahálózat, mert a tulajdonlás szórt volt. Még ha valaki lebontotta volna is a saját házát, hogy újat építsen, egy egész utcányi ház apránkénti megszerzéséhez, a tulajdonosváltási lehetőségek pillanatainak kiválásához egy emberélet is kevés lett volna, tehát beruházási célra a belvárosi ingatlanspekuláció alkalmatlan volt. A kultúra – hiszen a szokásjogként élő, általánosan befogadott formális jog is része annak – korábban tartotta az ésszerű üzleti szempontokat. Az itt elmondott példában nincsen semmi új. Hajnal István több helyütt is hangsúlyozta, hogy az üzleti érdekek aszerint fejtik ki hatásukat, hogy mekkora az üzlet által érintett közösség összetartó ereje.

Érdekes lehet végiggondolni, mit is jelentenek a térgazdasági megfontolások a kultúra terjedése szempontjából. Kétfelé is tekinthetünk, a „magas” kultúra és a „népszerű” kultúra irányába. A magaskultúra régen szórt volt, abban az értelemben, hogy a művészetnek nem kellett központi helyekre bevonulnia. Egy-egy arisztokratikus udvartartás el tudott tartani egy zenekart és az udvartartások közül sok nem valamely népsűrűsödési központban volt megtalálható. A mecénások és patronusok sokat jelenthettek az elitkultúra művelő számára, bár a helyzetet általában úgy szokták értékelni, hogy a művészek kiszolgáltatottak lehettek „gazdáikkal” szemben. Ez az értékelés afelé vezet az ember gondolatát, hogy a gazdák nyilván szeszélyesek voltak, a művészek pedig érzékenyek.

Valójában a kérdés nem a szeszély, hanem kilépés lehetősége volt. Ha valaki egy távoli helyre szegődött, azzal kellett számolnia, hogy kiesik a forgalomból, az információáramlásból. Elvileg ezt meg kellene fizettetnie (vö.: Krugman 2003). De a perifériákon esetleg a mecénási, patrónusi lehetőségek is kisebbek. Ez szelekciós erőt képez. A „legjobbak” (a kor követelményeinek legmegfelelőbbek) az uralkodói udvarokhoz szegődnek, a kevésbé megfelelők a perifériára kerülnek.

Egy másik témát, a sajtót tekintve érdemes végiggondolni, mit is jelent e tekintetben a térgazdaságtani szemlélet. A nyomtatás az első nagyipari tevékenységek egyike. Azt értem ez alatt, hogy komoly befektetést (a szedés előállítása komoly és költséges előkészületet jelentett) követően egy munkafázis ismétlése során nagy mennyiségű terméket sikerül előállítani. A technológiai fejlődés azonban nem elégséges a fejlődéshez. Szükség van arra is, hogy a nyomdatermék eljuthasson fogyasztójához, az olvasóhoz. (A továbbiakban tekintünk el a mecénások által támogatott művektől.) Szerencsés esetben a technológiailag lehetővé vált növekvő példányszámnak megfelelő létszámú közönséget kell megtalálnia. Ez gyakorlatilag azt jelenti, hogy a népesség megfelelő részhányadának egyáltalán írni-olvasni tudónak kell lennie. Ez nem könnyű föltétel – különböző civilizációs háttérrel rendelkezők esetében akár óriásiak is lehetnek a különbségek. Eltekintve attól, hogy az írni-olvasni tudás minősége is különbözhet, e készség tekintetében jellegzetesek a felekezeti különbségek.

A történelmi Magyarországon az alfabetizáció fokának sorrendje felülről lefelé a következő volt: (1) zsidó, (2) protestáns (ezen belül: evangélikus – református – unitárius), (3) katolikus (ezen belül: római rítusú – görög rítusú), (4) ortodox keresztény.⁵ A felekezeti és az olvasni tudás közötti kapcsolat azonban csak akkor tekinthető okságnak, ha az egyéb tényezők hatását kizárjuk. Ez azonban nehéz föladat, mert a felekezetek tagjai sem a társadalmi, sem a földrajzi térben nem mutatnak hasonlóságot. Feltűnő viszont, hogy a felekezetek tagjainak olvasni tudást jelző sorrendje ellentétes a felekezetek népességbeli létszámával.

Az országban a legkiterjedtebb és ráadásul munkaigényes gazdasági szektor a mezőgazdaság volt. A létszámukban nagyobb felekezetek azért voltak azok, mert nagy volt a részarányuk az agrárnépességen belül. Az agrárnépesség azonban abban, a mezőgazdaság átfogó gépesítése előtti korban nem nagyon kötődött közvetlenül a piachoz. A piachelyektől távol élt, piaci információk kevésbé jutottak el hozzá, jövedelmének nem kis része nem pénzbeli, hanem természetbeni volt. A nem pénzbeli jövedelmek pénzre váltásának óriási a tranzakciós költsége. Már pusztán ez utóbbi sajátosság is azt jelentette, hogy az agrárnépesség *szabad rendelkezésű* jövedelme jelentősen kisebb lehetett, mint a városi lakosságé. Tagjainak alfabetizálódási és a kultúrához való hozzáférési esélyei mindezek által kisebbek voltak a városlakókénál.

Fordítva tekintve a dolgot, az egyes felekezetek városiasodottsága nagyon eltért. A magasabb urbanizációs szint nagyobb jövedelmeket és magasabb alfabetizációs szintet jelentett. Ha nyomtatott termékek értékesítését (a példányszámokat) növelni akarták, akkor ennek érdekében nem volt elég (például a papír tartósságának csökkentésével) a termékek

⁵ Az egyházak részére tehető egyszázalékos felajánlásoknak statisztikájának köszönhetően tudható, hogy az agrárnépességüket veszített felekezetek (unitárius, görög-keleti) előbbre, közvetlenül a zsidó vallási hitéleti közösségek utáni helyekre ugrottak a rangsorban (vö.: Halmos 2009, 2013).

árát csökkenteni, a kiadványok nyelvezetét is a műveltségi szintekhez kellett igazítani, kulturális határokat kellett átlépni (Gaal 2007). A 19. század közepén a rotációs nyomdagépekkel kitört a tömegkultúra forradalma. Hirtelen óriási termelékenység-növekedés és önköltség-csökkenés következett be. Ám ezt az előnyt a felvevőpiac korlátai miatt nem volt könnyű érvényesíteni. Tudható, hogy a sajtó (hírlapok) terjesztési gondok miatt nehezen tudtak kitörni a városi olvasóközönség „karmai közül”. Az ország elit napilapja 1944-ig fraktúrral (gót betűkkel) nyomtatott német nyelvű volt (*Pester Lloyd*). Ezt a lapot el tudta tartani közönsége. Szélesebb közönséghez már magyarul kellett szólni, de a pesti lapokat nehéz volt vidéken értékesíteni.⁶ Bár sok vidéki újság volt, de a nyomtatott felület nagy részét már akkor is központosított formában szerkesztett anyagok tették ki (Lakatos 1979, 1993).

A könyvjellegű termékek közül messze a kalendáriumok érték el a legnagyobb példányszámot, úgy, hogy kiadásuk egy vállalkozó kezében összpontosult (Kovács 1989). Elvileg a Biblia terjesztési számai akár nagyobbak is lehetnének, de erről nem rendelkezünk adatokkal. (Arra sem tudok példát, hogy hazánkban bibliakereskedésből kiinduló vállalkozás akárcsak viszonylagosan is olyan nagyra nőtt volna, mint a németországi Bertelsmann.) A hivatalnokság számának növekedésével bővülő városi középosztályt kívánta megcélolni Jókai Mór műveinek ún. jubileumi kiadása. A könyvespolci kiállításra szánt sorozat kötése aranyozott, ám papírja faalapú, olvasás közben törik (a kötetek ma már szó szerint porladnak az ember kezében).

A szegmentált közönség választás elé állította a kiadókat is. Ez jól nyomon követhető a különböző könyvtárak és könyvlisták segítségével. Hild József, akinek tervezői és kivitelezői keze nyomát magán viseli a pesti Bel-, illetve Lipótváros, 1856-ban csődbe ment. Könyvei között sok olyan kiadvány volt, amelyeket – nyilván időnként frissített formában – évszázadokon keresztül jelentettek meg. Könyvtára egy részét József valószínűleg még apjától, a szintén építész Hild Jánostól örökölhette (Halmos és Sebők 2013). Ezt a kultúrát azonban mennyiségileg agyonnyomta a bevándorlás útján rohamosan népesedő főváros új, szociálisan és kulturálisan egészen más összetételű műveltsége.

1869-ben csődöt jelentettek a még cégnek is alig nevezhető laza társasági formában működött Zweybrück Fülöp és Plan Mór könyvkereskedők. Könyvkészletüket az értékbecslők nem kötetenként, hanem csomónként mérték föl. Ennek ellenére kivehető az adatokból, hogy mi maradt kereskedőink nyakán. Kis túlzással: az, ami Hild József könyvtárát jellemezte. A régi szép kiadványok: az idegen-, különösen a latin nyelvűek, a teológiai és tudományos munkák (Halmos és Sebők 2022).

Végezetül, röviden szólok a könyvek terjesztéséről is.⁷ A bolti kereskedelem, azaz az állandó elárúsítóhely bérleti díja nagyobb rezsivel dolgozik, mint a vándorkereskedelem. A magas rezsit csak a nagy forgalom tudja elnyelni. A boltok forgalma a vonzáskörzetükben élők számától és szabadrendelkezésű jövedelmük nagyságától függ. Ez sokáig csak a nagyobb városokban teljesült. Máshová a könyvek előfizetési rendszereken (ma ezt „multi-level marketing”-nek hívják) vagy vándor könyvkötők segítségével juthatott el. Szép példája ennek a pályának a Kner család, akiknek őse vándor könyvkötő volt, majd

⁶ Ez, tudomásom szerint, a nyomtatott sajtó hazai, lassan lezáruló története során végig így volt.

⁷ Megjegyzendő: régen a könyveket nem kötve, hanem füzve árulták, ahogy a nyomdából kijöttek. A könyvek végső alakjukat a könyvkötők által nyerték el.

vidéken – hagyományos, szegényebb városokban – élve a család nyomdát szerzett, ahol azonban az alaptermék nem a könyv, hanem a közigazgatás számára fontos léniázott füzet volt (Erdész 2017).

Mint az írás elején is említettem, a cél nem új tudományos eredmények ismertetése, hanem a kultúra térgazdaságtani szemléletének bemutatása volt. A fölvetett kérdések valószínűleg részletekben már minden olvasó számára fölmerültek, de talán nem mindenki gondolt arra, hogy a téma viszonylag egyszerű eszközökkel többé-kevésbé egységes keretben is áttekinthető.

Hivatkozott irodalom

- Braudel, Fernand (1985 [1979]): *Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus, XV–XVIII. század. A mindennapi élet struktúrái*. Budapest: Gondolat.
- Erdész Ádám (2017): *A Kner család és más történetek*. Budapest: Osiris.
- Gaál György (2007): A dánosi rablógyilkosság – és ami mögötte van. *Médiakutató* 8(3): 7–25. Interneten: https://mediakutato.hu/cikk/2007_03_osz/01_danos_i_rablogyilkosság (letöltve: 2023. április 10.).
- Halmos Károly (2009): *Az egyszázalékos támogatás és a száz évvel ezelőtti egyházi adó*. In *A felhalmozás míve. Történeti tanulmányok Kövér György tiszteletére*. Halmos Károly, Klement Judit, Pogány Ágnes és Tomka Béla (szerk.). Budapest: Századvég, 504–513.
- Halmos Károly (2013): Felekezeti adók – regionális különbségek. In *Felekezeti társadalom – felekezeti műveltség. A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület 2011. évi győri konferenciájának kötete*. Lukács Anikó (szerk.). Budapest: Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület, 88–95. Interneten: https://ad4ea161-2750-4422-9899-bf5f503a6354.filesusr.com/ugd/73704a_945fc9f1c5a045419b4fbc4c799ee57.pdf (letöltve: 2023. április 10.).
- Halmos Károly (2021): Költség és költészet. In *uő: Költség és költészet. Eszmék gazdaság- és társadalomtörténete*. Budapest: L'Harmattan, MTA BTK Irodalomtudományi Intézet, 222–234.
- Halmos Károly és Sebők Richárd (2013): Hild József könyvtára. Rövid ismertetés és konkordancia. *Tanulmányok Budapest Múltjából* 38: 57–114. Interneten: https://epa.oszk.hu/02100/02120/00038/pdf/EPA02120_tbm_2013_38_057-114.pdf (letöltve: 2023. április 10.).
- Halmos Károly és Sebők Richárd (2022): Ponyvára vetett tudomány: Mi volt inkurrens könyv 1869-ben? A Zweybrück és Plan vásári könyvkereskedés leltára (1869. évi csődjük alapján). Kézirat, március. Interneten: <http://polecolit.btk.mta.hu/work-in-progress/1120> (letöltve: 2023. április 10.).
- Hume, David (1994 [1752]): *Az ókori népek lélekszámáról*. In *David Hume összes esszéi 2*. Budapest: Atlantisz, 139–224.
- Kovács István Gábor (1989): *Kis magyar kalendáriumtörténet 1880-ig. A magyar kalendáriumok történeti és művelődésszociológiai vizsgálata*. Budapest: Akadémiai.
- Krugman, Paul (2003): *Földrajz és kereskedelem*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Lakatos Éva (1979): Lapkiadás mint üzlet. (Egy bibliográfiai feltárás tapasztalatai). *Magyar Könyvszemle* 95(2): 140–163.
- Lakatos Éva (1993): Lapkiadás mint üzlet II. *Magyar Könyvszemle* 109(2): 178–191.
- Szarvas Gábor és Simonyi Zsigmond (szerk.) (1891): *Magyar nyelvtörténeti szótár a legrégebb nyelvemlékektől a nyelvújításig 2.*: J–S. Budapest: Hornyánszky Viktor.
- Marx, Karl (1968 [1867]): *Das Kapital 1*. Berlin/DDR: Dietz. Interneten: <http://www.mlwerke.de/me/me23/> (letöltve: 2023. április 11.).
- Somogyi József (1942): Magyarország tehetségtérképe. *Társadalomtudomány* 22(1): 57–75.
- Szabó István (1966): *A falurendszer kialakulása Magyarországon (X–XV. század)*. Budapest: Akadémiai.

Halmos Károly

nyugalmozott egyetemi docens, ELTE BTK Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszék; az ELTE BTK Vállalkozástörténeti Kutatóközpont és az MTA Lendület „A magyar irodalom politikai gazdaságtana” Kutatócsoport tagja (Budapest).